

GRÁFIK IMRE:

A NÉPI ÉPÍTÉSZET SZEMIOTIKAI MEGKÖZELÍTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEIRŐL

Jelen tanulmányunk egy nagyobb vizsgálatnak a része, melynek az a célja, hogy egy faluban (Berekböszörmény, Hajdú-Bihar megye) feltárja az összefüggéseket a hagyományos építészeti falukép és az életmód változása között.¹ A magyarországi általános területfejlesztési elképzelések rendszerében periférikus helyet elfoglaló határmenti település – belátjuk – inkább negatív példa, de felelősséggel tudomásul kell vennünk, hogy hasonló státuszú település, falu sok van Magyarországon, s a bennük élő lakosság létszáma ösztársadalmi méreteit tekintve nem elhanyagolható.

A statisztikai kimutatásokból kitűnik, hogy még az utóbbi évtizedben is alapvetően agrárnépességű településről van szó, ahol a keresők 63%-a a mezőgazdasági szektorban dolgozik, az eltartottak aránya pedig – beleértve az inaktívakat is – 70%. Megdöbbentő tény, hogy az 1970-es épületstatisztika adatai szerint az egy lakásra jutó szobák aránya: 1,6. Ez a mutató azonos az éppen száz évvel korábban, 1870-ben felvett dél-alföldi épületstatisztika adatával (egy kismezővároséval), melyről nagyobb összefüggésekben feltételezhető/bizonyítható, hogy nem, vagy alig haladta meg a középkori léptéket. Az előbbi adatokat tovább minősíti, illetve értelmezésüket árnyalja az, hogy milyen a falu épületállományának építési időszakok szerinti megoszlása. Bár e vonatkozásban is lényegében „előregedett” objektumokból áll a falu, az arányok azonban nem kirívóan rosszak az országos, illetve nagytáji, alföldi átlagokhoz képest: A) építési periódus: 40%; B) építési periódus: 32%; C) építési periódus: 28%.

Az építési periódusoknak megfelelően a falu épületállománya építészeti jelek alapján (pl. anyag, szerkezet, tér, funkció, forma) ugyancsak hármass tagolódást mutat. Bizonyos elnagyoltsággal e három fő típus az alábbi: A) archaikus; B) hagyományos; C) modern. Az egyes főbb alaptípusokon belül több típusváltozat különböztethető meg, mint az a mellékelt képeken is látható, de a generális alaptípusok világosan elkülönülnek.

A vizsgálat időszakában a telekszerkezet s az épületállomány jobbára még hagyományos rendje nem bomlott fel olyan mértékben, hogy drasztikusan átalakította volna a tradicionális faluképet. Összhatásukban még a történetileg kialakult telekelrendezés, udvarbeépítés, épületelhelyezés változatai voltak meghatározóak a faluban. Az itt-ott átrendezett udvarok, illetve a közbeékelődött, kirívóan új házak csak kisebb egységekben, rövidebb szakaszokon bontották meg a funkció és elem viszonyában helyzet-diktálta lépték harmóniáját.

Különös figyelmet fordítottunk a település külső tereinek és az épületek belső tereinek, valamint a felhasznált anyag-elemeknek viszonyára, a kettő összefüggésrendszerének változására. Mind a külső, mind a belső tér vonatkozásában röviden ki kell tennünk az anyag-elemek (objektumok) kivitelezése során felhasznált építőanyagokra. E téren részben – még ha kényszerűen is –, de bizonyos hagyományokra alapuló ellátás, illetve gyakorlat figyelhető meg (pl. vályog téglá, vagy égetett téglá falak, cserép tetőfedés). Színvonalas, korszerű anyagok betörése jelentős mértékben nehezen várható (pl. parketta, szőnyegpadló, tapéta, csempe). Sajnálatos viszont az a tény, hogy a kétségtelenül növekvő igények és a rivalizálás, valamint a divat igen sok esetben anyag-idegen megoldásokat hoznak létre (pl. betonkerítés, linóleum padozat, kritikátlan színhasználat). Ezek az „eredmények” kétségtelen tényleges gazdasági-anyagi értéknövekedést mutatnak, ám egyidejűleg szinte felbecsülhetetlen és jóvátehetetlen esztétikai értékcsökkenéshez vezetnek. Az évszázadok alatt kialakult harmóniák megbomlásával kapcsolatban csak utalunk az országosan elterjedt, új falusi (paraszti?) házak szerveetlen, organikus fejlődést nélkülöző alaprajzi, homlokzati és tetősík-megoldásaira, melyek természetesen – jobb ajánlatok és követendő példa híján – Berekböszörményben is felbukkantak.

A belső terek esetében, mind a korábbi időszakból változatlanul fennmaradt, mind az időközben felújított, illetve az újonnan épültek vonatkozásában a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a változó körülmények (életforma, életmód, foglalkozás, családstruktúra stb.) ellenére és/vagy következtében nem változtak a korábbi tér-normák, illetve romlott a szerves, organikus fejlődésű belső terek aránya. E megállapítás egyaránt érvényes a korábbi időszakokban kialakult és szívósan fennmaradt ún. szimbolikus tér (pl. tisztaszoba) esetében és a belső terek morfológiai, valamint funkcionális viszonyaiban.

Jelen tanulmányunkban azzal a kérdéssel kívánunk röviden foglalkozni, hogy a berekböszörményi falukép, az *építészeti image* mennyire, azaz milyen mértékben informatív; érvényesül-e az építészet szemiotikája, szemiózisa. Ebben a tekintetben az a fő kérdés, vannak-e a falu építészetében olyan egyetemesen ható építészeti elemek, normák, megoldások, formák, karakterek, melyek *építészeti jelként* segítenek az objektum azonosításában (pl. kor, funkció, tulajdonosának illetve lakójának társadalmi-gazdasági hovatartozása, foglalkozása). Természetesen e kérdések nemcsak az objektumokra, hanem az építészeti tér típusaira (külső, belső) is vonatkoznak, de figyelmünket ez alkalommal csak az épületekre, pontosabban a lakóházakra irányítjuk.

Mindenekelőtt szükséges különbséget tennünk az archaikus, tradicionális és újonnan épült házak között. A falu épületállományán belül a két épületréteg egyrészt egymástól nagyon különböző, eltérő építészeti jel-elemekkel kommunikál, másrészt az archaikus, tradicionális réteg építészetileg kevésbé homogén. Különösen sok az épület-romlás rovására írható építészeti jelpusztulás. Az építészeti információk vételében ezek zavaróan hatnak, azaz az *építészeti kommunikáció* szempontjából *zajként* definiálhatók. Az épületek állagromlásán túl az építészeti jel vonatkozásában további zavaró tény az is, ha megváltozik az objektum és környezetének eredeti viszonya (pl. kerítések, szomszéd házak leromlása vagy újjak építése).

Még bonyolultabb kérdés az építészeti jel által hordozott hírt, azaz az *építészeti jel jelentését*, szemantikai tartalmát megfeleltetni az épületben élő ember egyéni-

ségével és a család, illetve háztartás társadalmi-gazdasági presztizsével. Az archaikus, tradicionális épület-réteg esetében ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy az épület és a benne élők eredendően feltételezett vagy megvolt harmonikus viszonya megbomlott. Ez létrejöhetett pl. elszegényedés, elöregedés, deklasszálódás, betelepítés, átmeneti, illetve starthelyzet révén, hogy csak néhányat említsünk, a teljesség igénye nélkül. Ezzel szemben az újabb épület-rétegnél az épület és a benne élők viszonya nagyobb bizonyossággal eredeti. Itt inkább a zavaró tényezővel kell számolni, hogy a lakóház ingatlanok túlzott felértékelődése, „megszenvedett” magamutogatása inkább többlet sejtet, kommunikál, mint ami a benne élők valóságos társadalmi és gazdasági helyzetéből következne.

Magán az objektumon az építészeti szemiotikája olyan építészeti jeleken keresztül manifesztálódik, mint pl. az épület részeinek anyagszerűsége; a homlokzatok és azok stílusjegyei; az alaprajzi elrendezés, helyiségek kiosztása; az épület kubatúrája, méretei, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Természetesen az adott objektum közvetlen környezete (pl. utcáorba illeszkedése, a telek beépítettségében elfoglalt helye) is értelmezhető, illetve értelmezendő építészeti jelként.

Az egyes lehetséges építészeti jelek konkrét jelentéstartalmának kódolása külön tanulmány tárgyát képezné, sőt elméletileg is több kérdés tisztázását teszi szükségessé. Első megközelítésként ezért jelen kísérleti tanulmányunkban más megközelítést választottunk.

A lakóházak utcaféképi megjelenését, mint *összetett építészeti jelet* értelmezzük, egyfajta komplex „forma architektúra”-ként. Aligha vitatható, hogy: az objektumnak a telken való elhelyezkedése; az épületek kiterjedése, mérete, kubatúrája; a felhasznált anyagok milyensége és mennyisége; a falazati és tetőszerkezeti megoldások; az alaprajzi elrendezés, helyiségek kiosztása; az építmény térbeli és funkcionális tagolása; a homlokzati síkok, oromfalak kialakítása; a falfelületek ornamentális kiképzése; a tüzelő és füstelvezető rendszerek megválasztása; a nyílászáró szerkezetek beépítése, elhelyezése; a dekor elemek illetve tárgyak felhasználása, és részletezhetnénk tovább, mind külön-külön is sajátos információkat hordoznak. Részben az építkezési gyakorlat, építészeti forma és stílus, részben pedig az építető társadalmi-gazdasági helyzete, kulturális orientációja vonatkozásában.

Ebben az értelemben vizsgáltuk meg Berekböszörményben a „forma architektúra” és bizonyos történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások összefüggéseit a főbb alaptípusok 3–3 változatánál. Arra kerestünk választ, hogy a „forma architektúra” a vizsgálat időpontjában tükrözi-e, s ha igen, milyen módon és mértékben, pontosabban: milyen összefüggésrendben ház és tulajdonosa (lakója) bonyolult egyéni és közösségi, szubjektív és objektív viszonyait. Azaz alkalmasak-e az építészeti jelek a történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és szociális vonatkozások kódolására, érvényesül-e az építészet szemiozisa.

Megállapíthatjuk, hogy állandósult optimális körülmények között az építészet szemiotikája kifejezi a relációkat, változó feltételek között pedig több-kevesebb toleranciával érvényesül (érvényesülhet) csak az építészet szemiozisa.

Lássunk néhány példát! Adatfelvételeink az alábbi összefüggések vizsgálatát teszik lehetővé:

a „forma architektúra” és az *építési korszak*,

- a „forma architektúra” és a *gazdasági pozíció*,
- a „forma architektúra” és a *társadalmi rang*,
- a „forma architektúra” és a *foglalkozási kör*,
- a „forma architektúra” és a *család, háztartás*,
- a „forma architektúra” és a *kulturális szint*.

Minden esetben a „forma architektúra”-hoz viszonyítva némi elnagyoltsággal három szintet különböztethetünk/különböztettünk meg.

- Igy az *építési korszak* esetében: 1) az I. világháború előtt
 2) a két világháború között
 3) a II. világháború után
- gazdasági pozíció* esetében: 1) szegény
 2) közepes
 3) jómódú
- társadalmi rang* esetén: 1) alacsony
 2) mérsékelt
 3) megbecsült
- foglalkozási kör* esetében: 1) nyugdíjas
 2) fizikai
 3) alkalmazott
- család, háztartás* esetében: 1) hiányos
 2) nukleáris
 3) kiterjedt
- kulturális szint* esetében: 1) minimális
 2) átlagos
 3) átlag feletti

Az összefüggéseket a könnyebb érthetőség és az áttekinthetőség érdekében a főbb alaptípusokra kivetítve ábrázoljuk: A) típus: 1. ábra, B) típus: 2. ábra, C) típus: 3. ábra. Minden típusban három-három változat található.

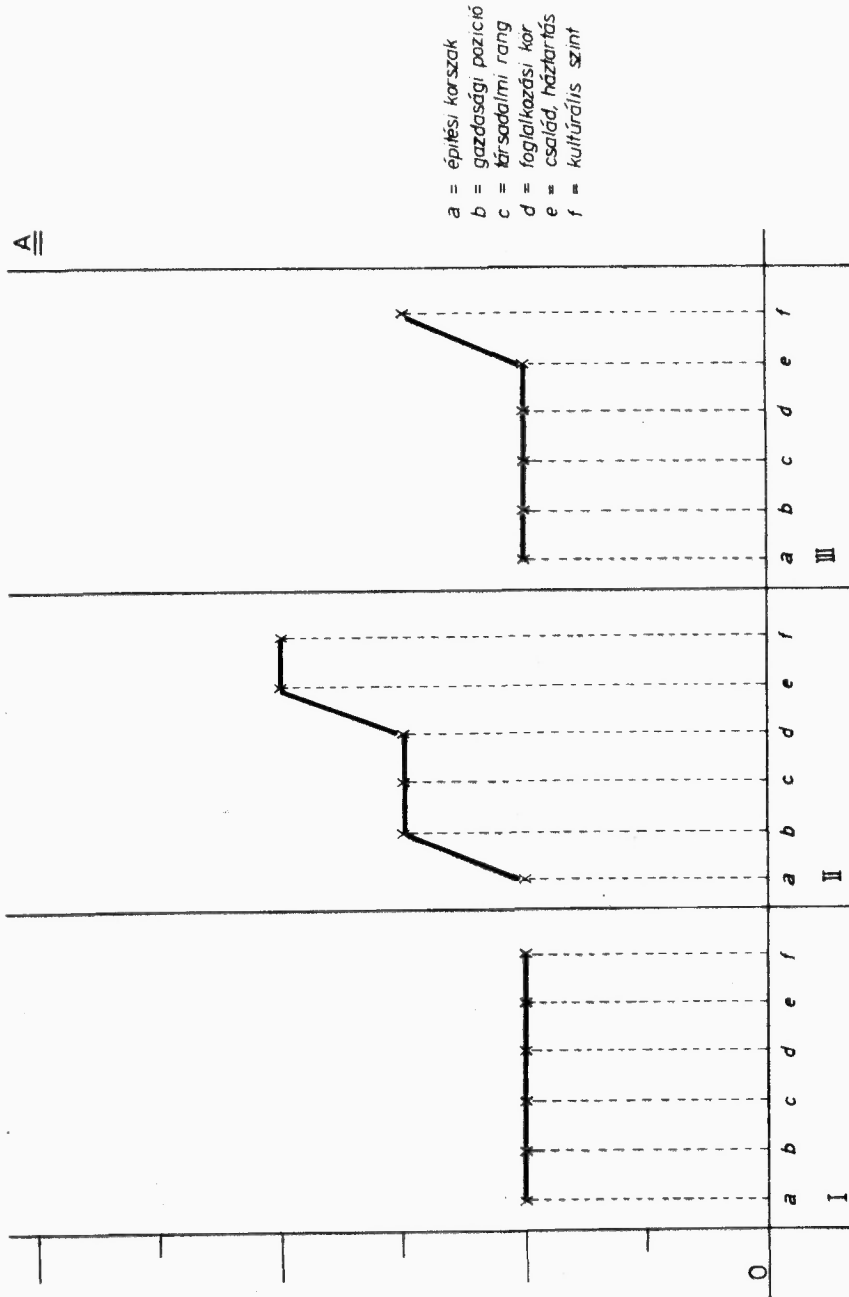
A diagramokra tekintve megállapíthatjuk: az *A* típus alacsony fekvésű, viszonylag egyenletes, a *B* típus középső fekvésű, viszonylag mozgékony, a *C* típus magas fekvésű, viszonylag mozgékony.

Tanulságos az egyes alaptípusok 3–3 változatának átlagát is kivetíteni és egymáshoz való viszonyát megfigyelni (4. ábra). A mozgalmas kép világosan kirajzol bizonyos összefüggéseket; közelítéseket (pl. gazdasági pozíció, társadalmi rang) és távolodásokat (pl. foglalkozási kör, család, háztartás és kulturális szint).

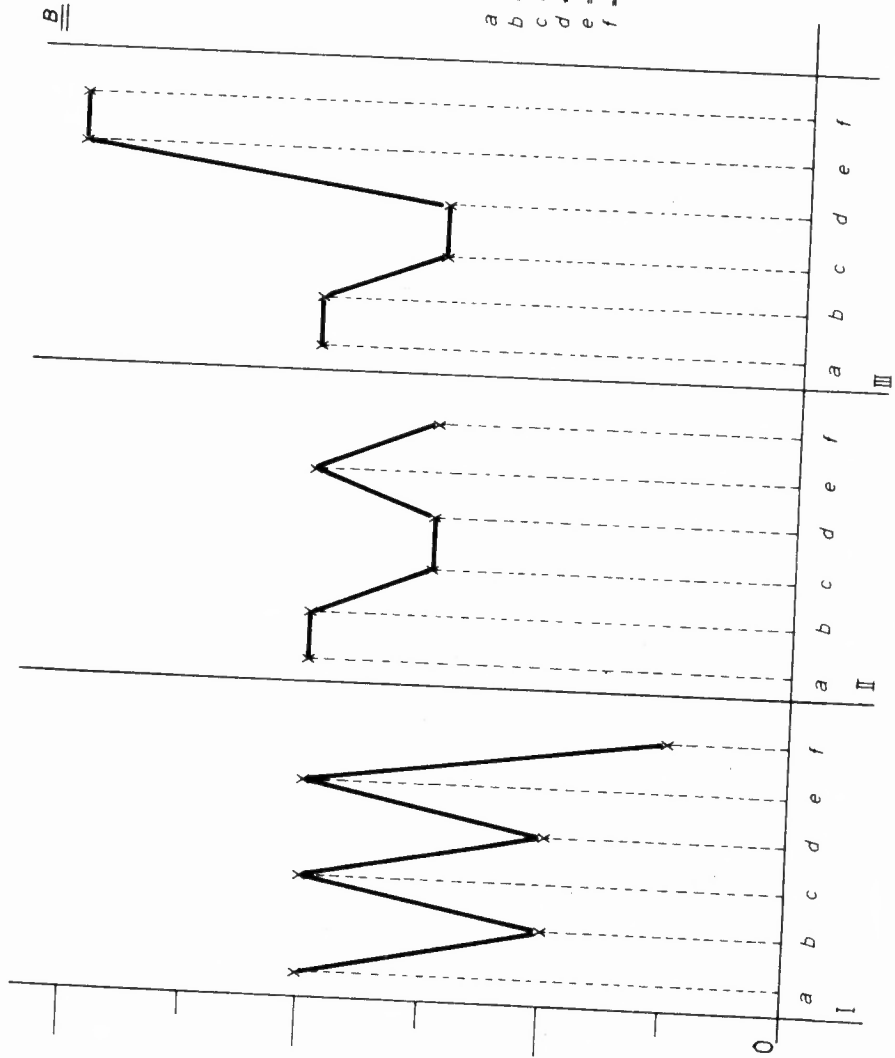
Ugyancsak megvizsgáltuk a „forma architektúra,, és a *házak mérete* közötti viszonyt. Az egyes épületeknél megkülönböztettük az ún. *lakótér* és a *gazdasági tér* méreteit. A gazdasági tér esetében csak a lakótérrel egy építészeti egységben szereplő teret vettük figyelembe, a különálló gazdasági épületeket nem (5. ábra). az összefüggések igen tanulságosak! A jelek feloldása: vonalazott – lakótér; sötét – gazdasági tér; pontozott – lakó- és gazdasági tér együttesének átlaga.

Az *A* típusnál kis méretű lakótérhez nagyobb méretű gazdasági tér tartozik (*A* 2. oszlop atipikus változat!); a *B* típusnál a megnövekedett lakótérhez ugyancsak megnövekedett gazdasági tér kapcsolódik; a *C* típusnál a nagyméretű lakótérhez képest visszaesett a gazdasági tér méret-aránya. Két megjegyzés: 1) Az összevont

1. ábra

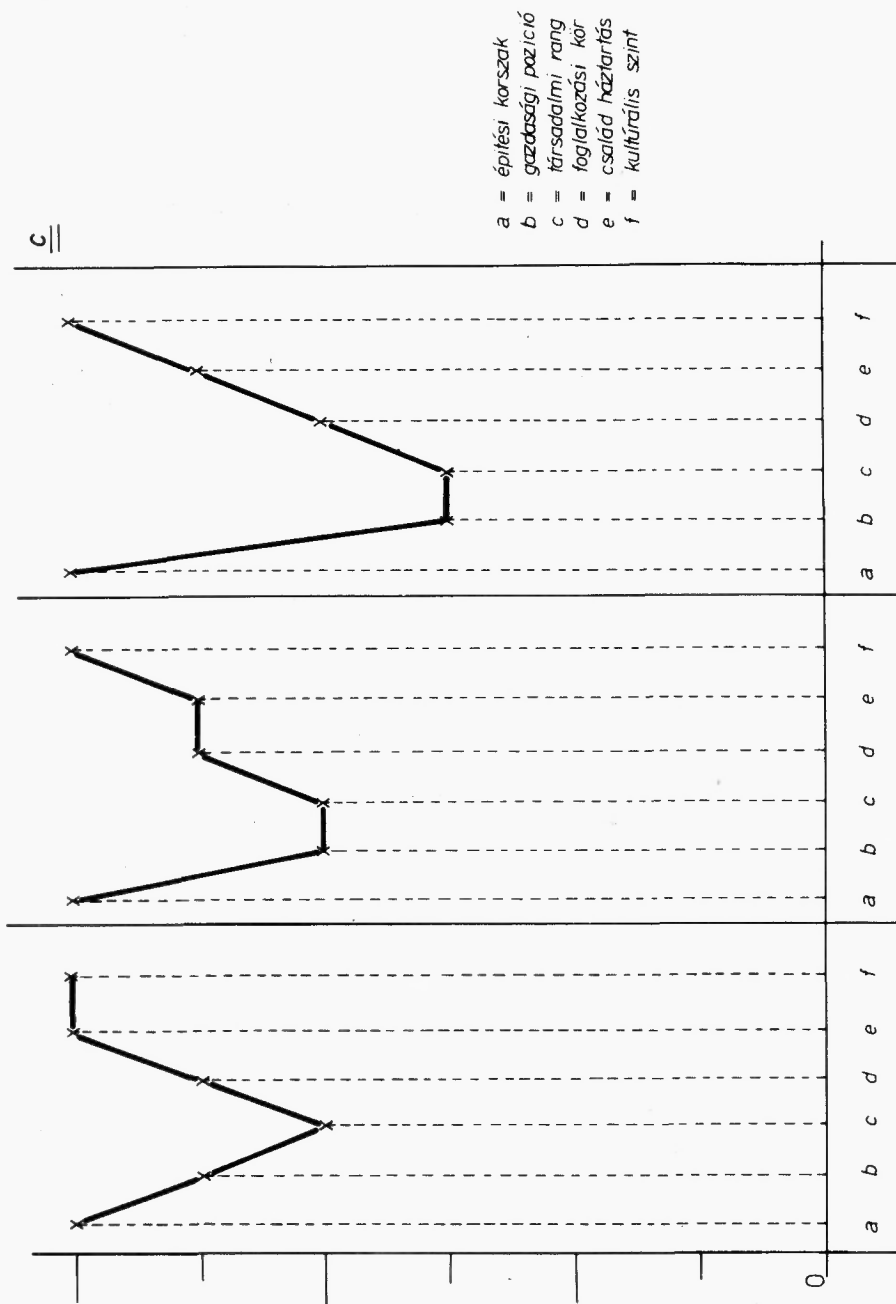

- a = építési korszak
- b = gazdasági pozíció
- c = társadalmi rang
- d = foglalkozási kör
- e = család, háztartás
- f = kulturális szint

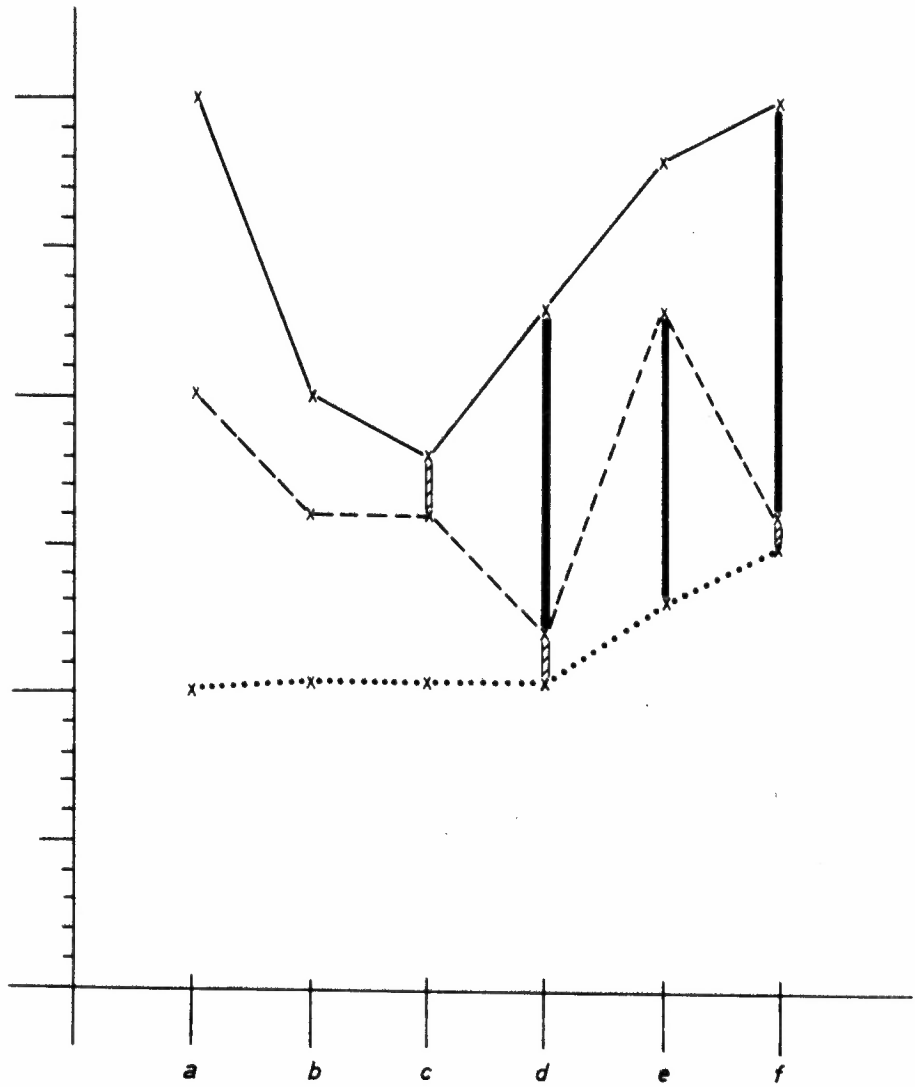

2 ábra

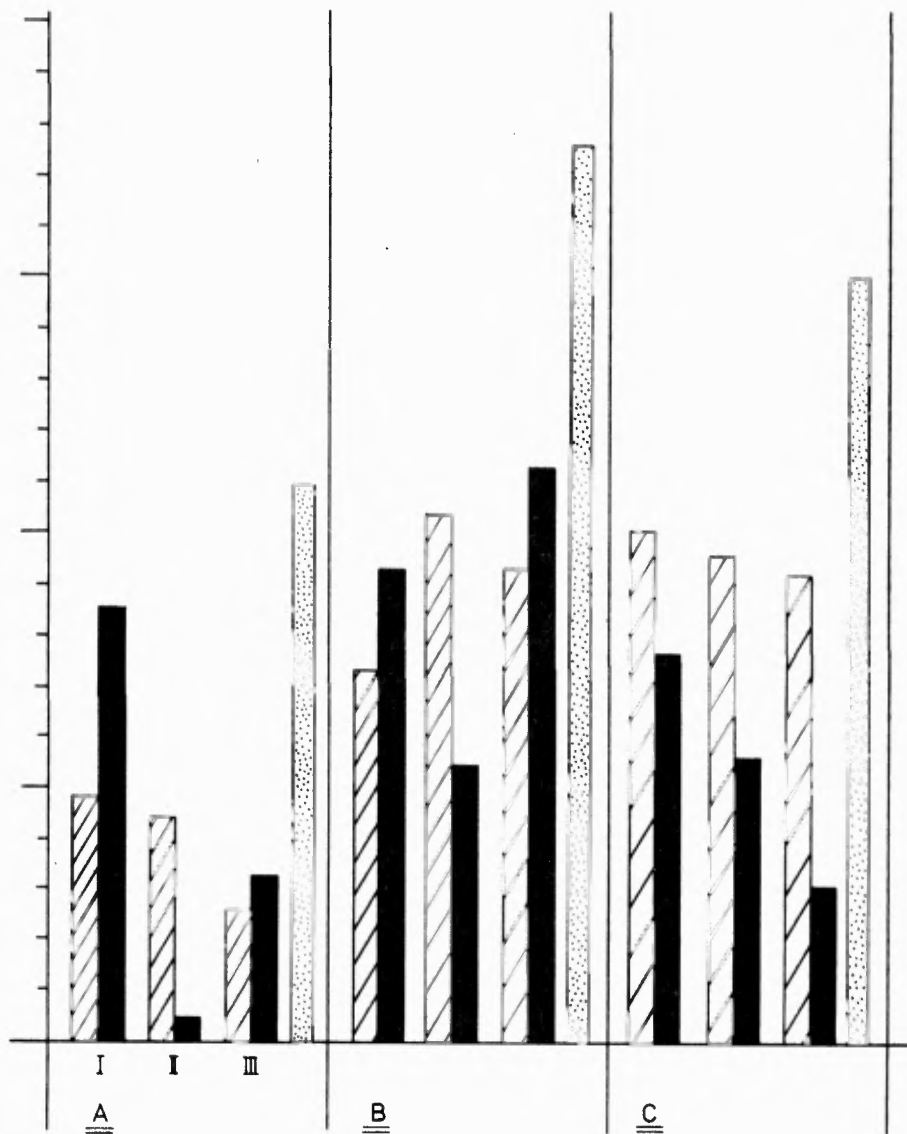
3. ábra

4. ábra

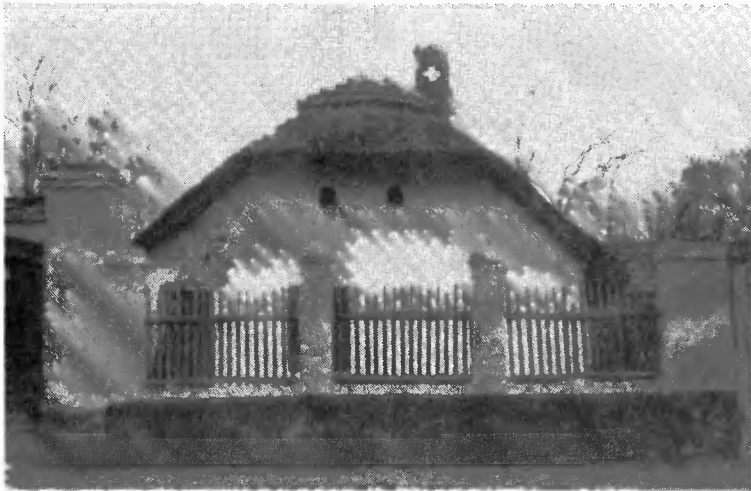

5. ábra

A építési periódus
Archaikus alaptípus

A/I változat
(kódszám: 1)

A// változat
(kódszám: 4)

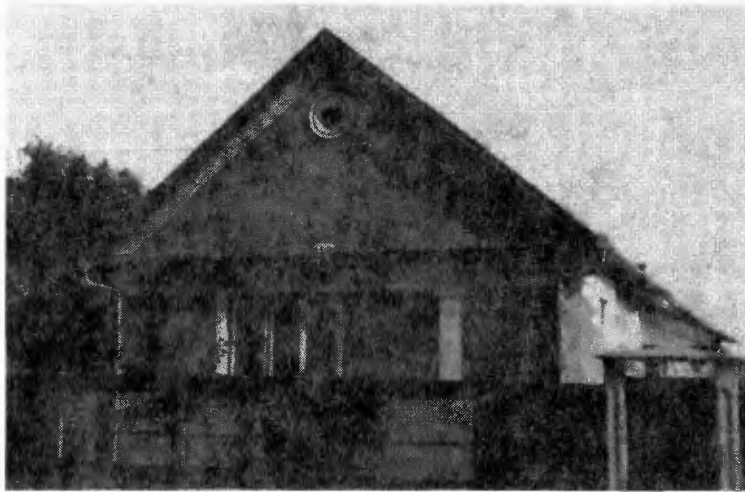
A/// változat
(Kódszám: 3)

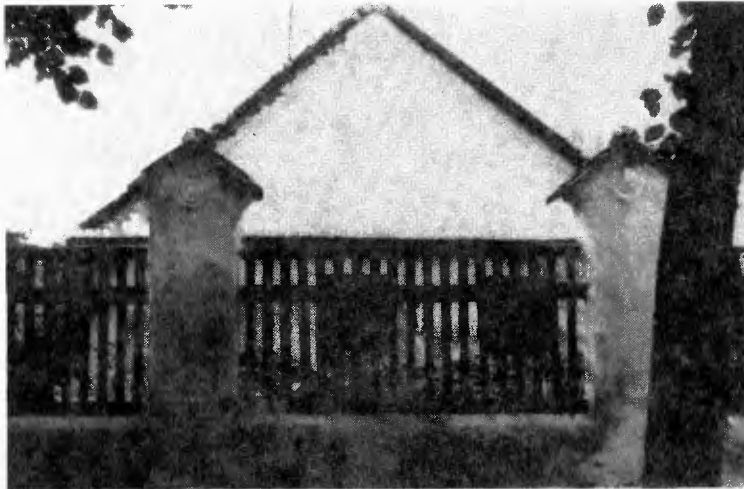
B építési periódus
Hagymányos alaptípus

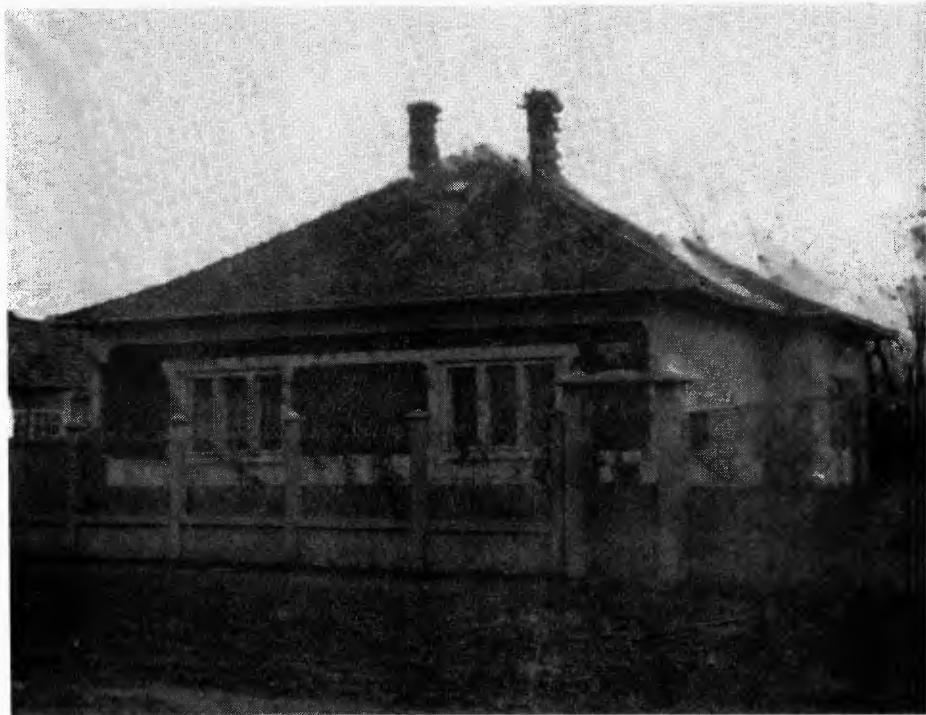
B/I változat
(kódszám: 9)

B/II változat
(Kódszám: 16)

B/III változat
(kódszám: 16)

C építési periódus
Modern alaptípus

C/I változat
(kódszám: 17)

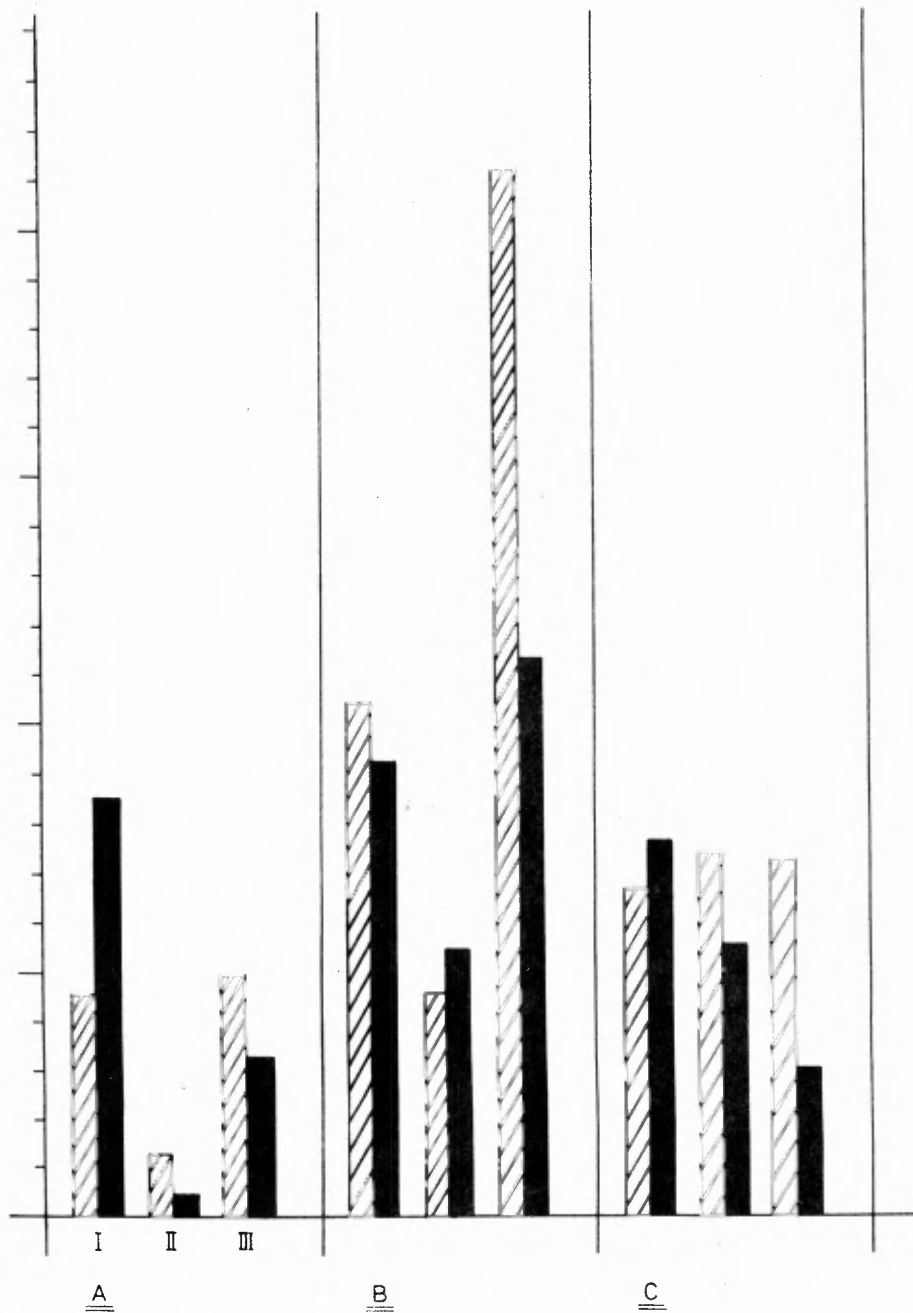

C/II változat
(kódszám: 17)

C/III változat
(kódszám: 7)

6 ábra

által elgondolkodtatón a B típusnál a legnagyobb. 2) A képet módosítja a különálló gazdasági épületek méreteinek beszámítása, de a tendencia azonos, lényeges eltérés csak a C típus harmadik változatánál van. (6. ábra) Megjegyzés: A fekete szín jelzi a különálló gazdasági épületek arányát.

A berekböszörményi példával azt kívántuk dokumentálni, hogy a mai magyar faluképben milyen bonyolult feltételek között és mennyire nem adekvátnan realizálódik az építészeti szemiotikája.

Egyetlen településre alapozott, sajátos aspektusok szerint felvett, szelektált adatokra épített vizsgálatunk eredményei – ennek tudatában vagyunk – meglehetősen korlátozott érvényességűek. Meggyőződésünk azonban, hogy bizonyos jelenségekre, tendenciákra az egyes, a konkrétan keresztül is sikerült rámutatnunk. A tanulságok megfogalmazásában megkíséreltük az építészeti és az etnográfiai szempontok összehangolását, s ha a remélnél kevesebb eredményt értünk el, mentségünkre az szolgáljon, hogy e törekvésünkben igen szerény mértékben támaszkodhattunk tudományelméletileg kidolgozott és tudománytörténetileg igazolt módszerekre.²

JEGYZETEK

1. A hivatkozott alap kutatás 1978-ban és 1980-ban zajlott le, a szerző által kidolgozott kérdőívvel, néprajz és építész-szakos egyetemi hallgatók közreműködésével. A terepmunkálatok lezárása után az utógyűtések és a dokumentációkészítés 1981–82-ben fejeződött be. 1983-ban munkahelyi műhelyvitán (meghívott vendégekkel) került sor a gyűjtés bemutatására, illetve bizonyos témák kifejtésére. Az anyagból 1984-ben Finnországban (Turku) az első finn–magyar anyagi kultúra konferencián hangzott el előadás és korreferátum.
2. A kutatás eredményeit a szerző az alábbi dolgozatokban fogalmazta meg:
 - *Zusammenhänge zwischen dem traditionellen architektonischen Dorfbild und der Veränderung der Lebensweise* (Berekböszörmény, Komitat Hajdu-Bihar).
 - In: Ildiko Lehtinen (ed.): *CULTURAL CHANGES*
The first Finnish–Hungarian symposium on ethnology, August 13–18. 1984.
ETHNOS-toimite 6.
Helsinki 1985. 67–88.
 - *Összefüggések a hagyományos építészeti falukép és az életmód változása között.* (Berekböszörmény, Hajdu-Bihar m.)
 - In: VÁROSÉPÍTÉS XXI. 1985/5. 11–16.
 - 1. sz. kérdőlap (A TÉR)
 1. Telek helyszínrajz (a jelenlegit megelőző állapot is!)
 2. Lakóház alaprajz (műleírás a beépített anyagról; falazat, tetőfedés)
 3. Lakóház berendezési vázlat (helyiségenként a beépített elemek is)
 4. Az egyes helyiségek funkciója, használati foka (főzés, evés, pihenés, szórakozás, vendéglátás... gyakoriság)
 5. Átéptetés és átalakítás (mikor, miért? – mi volt és mi a terv?)
 - 2. sz. kérdőlap (A HÁZTARTÁS)
 1. Családszerkezet (létszám összetétel: nem, kor, státusz...)
 2. Társadalmi-gazdasági pozíció (foglalkozás, munkahely, beosztás, személyi jövedelem...)
 3. Ingatlan tulajdon (hétvégi telek, nyaraló ... személyenkénti bontás)
 4. Kiemelt ingó tulajdon (autó, munkagép, bútor együttes)
 5. Állatállomány (saját és szerződéses)
 6. Pénzalap (takarékbetét, autónyereseménybetétkönyv, készpénz)

7. Tartós használati eszközök (Tv, rádió, mosógép, hűtő-szekrény...)
8. A kultúra és művészet tárgyai (könyv, festmény, hanglemez, újság . . .)
9. Egyéb ingóságok (ruhanemű, háztartási eszközök, munkaeszközök, termény tárolás, illetve tartalék felhalmozás)
10. Örökség – ajándék – vásárlás (a háztartás tárgyi, anyagi javainak főbb arányai)

3. sz. kérdőlap (AZ EGYÉN)

1. Személyi adatok (ma és 1945 előtt)
2. Szülők személyi adatai (ma és 1945 előtt)
3. Életrajz (Iskolák, párválasztás, társadalmi szervezet, vallás . . .)
4. Kapcsolatrendszer (rokonság, barátság, szervezet, sport . . . – fontossági sorrend és gyakoriság!)
5. Egyéni terv – életcél (vágyak és elképzelések)
6. Családi terv (különös tekintettel a gyerekekre!)
7. Egy hétköznapi lefolyása (időmérleg)
8. Egy ünnep, illetve vasárnap rendje
9. „Távol a falutól” (katonaság, munka, utazás . . .)
10. Egyéni kezdeményezés (pénzszerző, illetve szórakozás – totó vagy lottó, egyéb szerencsejáték; kertészet, gyümölcs, szőlő, állat, háziipar, sport, hobby . . .)